

Akademik Tofiq Hacıyevin dialektologiya sahəsində araşdırmaları

Osman Azad oğlu Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı

Xülasə

Dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində dialekt və şivə materialları da ən mötəbər mənbələrdəndir. Azərbaycanın qədim və dilbər güşələrdindən biri olan və hazırda erməni faşistlərinin tapdağına çevrilən Cəbrayıl rayonunun kənd şivələri dialektoloji materiallarla olduqca zəngindir. Bu bölgənin şivə materiallarında dilimizin tarixi qrammatik formaları, fonemləri çox yaxşı mühafizə olunub saxlanılmış və elə buna görə də dil tarixinin öyrənilməsində bu şivə materiallarının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi danılmazdır. Akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev təxminən 50 il bundan əvvəl Cəbrayıl rayonunun bütün kəndlərini qarış-qarış gəzmiş, gərgin zəhmətə qatlaşaraq zəngin şivə materialı toplamış və topladığı bu materiallar əsasında olduqca dəyərli bir elmi mənbə yarada bilmişdir. Bu elmi mənbədən indiyə kimi çoxlu sayda dialektoloqlar, dil tarixçiləri, toponimistlər, türkoloqlar qədərincə bəhrələnmişlər. Cəbrayıl rayonuna xas olan şivə materiallarının fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik xüsusiyyətlər üzrə elmi təhlilində T.Hacıyevin “Cəbrayıl şivəsi” əsərinin böyük rolu vardır və bu məqalədə tədqiqatçının elmi fikirləri ətraflı şəkildə saf-çürük edilir.

Açar sözlər: Cəbrayıl, tədqiqatçı, şivə sözlər

Academician Tofiq Hajiyev's researches in the field of dialectology

Osman Azad Ahmadzade
Phd student of ASPU

Summary

Dialect and dialect materials are also the most authoritative sources in the study of phonetic, morphological, syntactic and lexical features of our language. The rural dialects of the Jabrayil region, one of the oldest and most charming parts of Azerbaijan which is now under the control of the Armenian fascists, are very rich in dialectological materials. The historical grammatical forms and phonemes of our language are very well preserved in the dialect materials of this region, and therefore it is undeniable that these dialect

materials are of great importance in the study of the history of language. Academician Tofig Hacıyev traveled around all the villages of Jabrayil region about 50 years ago, worked hard and collected rich dialect material and was able to create a very valuable scientific source on the basis of these materials. Many dialectologists, linguists, toponymists, and Turkologists have benefited from this scientific source so far. T.Hacıyev's work "Jabrayil dialect" has a great role in the scientific analysis of dialect materials on phonetic, morphological, syntactic, lexical features peculiar to Jabrayil region, and in this article the researcher's scientific opinions are purified in detail.

Keywords: Jabrayil, researcher, dialect words

Исследования академика Тофика Гаджиева в области диалектологии

**Осман Азад оглы Ахмедзаде
Докторант АГПУ**

Резюме

Диалектные и диалектные материалы также являются наиболее авторитетными источниками при изучении фонетических, морфологических, синтаксических и лексических особенностей нашего языка. Сельские диалекты Джабраилского района, одного из старейших и самых очаровательных районов Азербайджана, который сейчас находится под контролем армянских фашистов, очень богаты диалектологическими материалами. Исторические грамматические формы и фонемы нашего языка очень хорошо сохранились в диалектных материалах этого региона, и поэтому нельзя отрицать, что эти диалектные материалы имеют большое значение при изучении истории языка. Академик Тофик Гаджиев около 50 лет назад путешествовал по всем селам Джабраилского района, много работал, собирал богатый материал на диалекте и смог создать очень ценный научный источник на основе этих материалов. Многие диалектологи, лингвисты, топонимики и тюркологи до сих пор пользовались этим научным источником. Работа Т.Гаджиева «Джабраилский диалект» играет большую роль в научном анализе диалектных материалов по фонетическим, морфологическим, синтаксическим, лексическим особенностям, свойственным Джабраильскому региону, и в этой статье научные мнения исследователя детально очищаются.

Ключевые слова: *Джабраил, исследователь, диалектные слова*

Aktuallıq. “Cəbrayıl şivəsi” T.Hacıyevin ilk və böyük həcmli əsəridir və alim vaxtilə bu bölgənin informatorlarından topladığı zəngin materiallar əsasında bu dəyərli əsərini yazmışdır. Əsərdə alimin söylədiklərinə, elmi fikirlərinə daha dərinlən münasibət bildirilməsi, aydınlıq gətirilməsi, tədqiqatçının çəkdiyi zəhmətin qiymətləndirilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca məsələlərdəndir.

Metod. Məqalə ənənəvi-təsviri metod tətqiq edilmişdir.

Annotasiya. Məqalədə T.Hacıyevin Azərbaycan dilinin keçid mövqeyində duran Cəbrayıl şivəsinin öyrənilməsi sahəsindəki xidmətlərinə həsr olunmuşdur.

Dialekt və şivə tədqiqinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür və Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin tədqiqinə keçən əsrin 20-ci illərinin sonlarında başlanılmış və 60-cı illərin əvvəllərindən bu sahədəki araşdırmalara geniş meydan vermişdir. Hazırda “Azərbaycan dilçiliyi dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi istiqamətində çox böyük uğurlar qazanmışdır. Ayrı-ayrı dialektlərə, şivələrə və dialekt qruplarına aid bir sıra qiymətli monoqrafiyalar yazılmış, dissertasiyalar müdafiə olunmuş, Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası hazırlanmış, dialektlərdən küllü miqdarda söz toplanaraq lüğətlər tərtib edilmişdir” (1,163). Bu görülməli dəyərli işlər içərisində T.Hacıyevin 23-25 yaşlarında yazdığı və 1962-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi” mövzusunda dissertasiyasının da xüsusi sanbalı və çəkisi vardır. Qeyd etməliyik ki, alimin bu əsəri uzun illər əlyazma şəklində qalmış və nəhayət, professor Məhərrəm Məmmədlinin redaktorluğu ilə 2018-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çapdan buraxılmışdır.

Cəbrayıl rayonunun şivə leksikası məzmun-tematik etibarlı ilə çox zəngin, olduqca maraqlıdır. T.Hacıyev əsl dialektoloq səriştəsi nümayiş etdirərək bu rayona məxsus şivə sözlərinin fonetik, leksik, morfoloji qatlarını, sintaktik xüsusiyyətlərini hərtərəfli bir şəkildə izləmiş, leksik vahidləri etimologiyələşdirmiş, fonetik hadisələri müəyyənləşdirmiş, morfoloji formaların fonetik tərkibini dəqiqləşdirmiş, sintaktik yaruslarına aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycan dialektologiyasına ilk dəfə olaraq “keçid şivəsi” anlayışını T.Hacıyev gətirmiş, həmin anlayışın mahiyyətini və Cəbrayıl şivəsinin keçid xarakterli olmasını belə izah etmişdir: “Cəbrayıl rayonu ərazi cəhətdən Azərbaycanın cənub və qərb zonası arasında yerləşir. Bu ortaqlıq, keçidlik coğrafi mövqedə olduğu kimi, dil hadisələrində də özünü göstərir. Xüsusi cəhətdən sərfnəzər edərək, bütövlükdə götürüb, qabarıq surətdə özünü göstərən ümumi cəhətləri nəzərə alsaq, dil hadisələri Cəbrayıl şivəsinin Azərbaycan dilinin cənub və qərb qrupu dialekt və şivələri arasında keçid mövqeyi tutduğunu göstərir. Coğrafi, ərazi cəhəti ilə dil faktlarının bu uyğunluğu “yerli

dialekt”, “yerli şivə” terminlərinin linqvistik məzmununa tamamilə müvafiq gəlir” (2,8).

Alim irəli sürdüyü bu elmi fikirlərini əsaslı dil faktları ilə sübut edir. Belə ki, o, Cəbrayıl şivəsində müşahidə edilən cənub qrupu xüsusiyyətləri üçün 12, qərb qrupu xüsusiyyətləri üçün 13 spesifik meyar müəyyənləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, “...Cəbrayıl şivəsi cənub qrupuna daha artıq yaxındır” (2,10).

Akademik T.Hacıyevin “Seçilmiş əsərləri”nin III cildini əhatə edən “Cəbrayıl şivəsi” monoqrafiyası 3 böyük fəsildən ibarətdir və əsərin I fəslində Cəbrayıl şivəsinin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Alim bu fəslin müvafiq bölmələrində ədəbi dildəki vahid tələffüz şəklindən fərqli olaraq Cəbrayıl şivəsində səslilərin müxtəlif fonetik variantlarında çıxış etməsini – uzanmasını, qısalmasını, diftonqlaşmasını, burunda deyilməsini və sair kimi xüsusiyyətlərini zəngin şivə materialı əsasında təhlilə cəlb edir. Tədqiqatçının araşdırmalarından aydın olur ki, dodaqlanmayan qalın səslilərdən biri olan *a* səsi Cəbrayıl şivəsində sözlərin tərkibində əksər məqamlarda uzanaraq işlənir və bunu alim iki səbəblə izah edir: “Birincisi, sözün mənasına təsir edən etimoloji cəhətdir; ikincisi isə kombinator xüsusiyyət daşıyıb qonşuluqda olan səslərin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır. Birinci səbəbdən olan uzanma Cəbrayıl şivəsində yoxdur” (2,12).

Alimin fikrincə, səslilərin bu xüsusiyyəti (uzanmanın mənanı təsiri) ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə aid deyildir. Tədqiqatçı fikrini sübut etmək üçün V.Cangidinin, R.Rüstəmovun, A.Vəliyevin, M.İslamovun, Ə.Dəmirçizadənin əsərlərindən sitatlar gətirir və belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində olduğu kimi, Cəbrayıl şivəsində də səslilərin uzanmasında başlıca rol ikinci səbəb (fonetik uzanma) oynayır (2,12-13; 3,14; 4,42; 5,8-9). Əsərdə dilortası, dodaqlanmayan, qapalı səslilərin *t*-nin Cəbrayıl şivəsində uzanması, burunda deyilməsi, qısalması, bir qayda olaraq vurğulu hecadan əvvəl və sonra gələ bilməsi səbəblərinə də dolğun bir şəkildə izahlar verilir. Şivədə dodaqlanmayan incə, dodaqlanan qalın, dodaqlanan incə səslilərin işlənmə yerləri, səslənmə xüsusiyyətləri haqqında dəyərli fikirlər söylənilir ki, bunlar da müasir dialektologiyada öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilində diftonq səslərin olub-olmaması haqqında dilçiliyimizdə müxtəlif fikirlər vardır. M.Şirəliyev (6,41-42), Ə.Dəmirçizadə (4,41), R.Rüstəmov (7,99), İ.Hacıyev (8,48), F.Kazımov (9,57) Azərbaycan dilində diftonqlar olması fikrinin tərəfdarıdır. Dilimizdə diftonqların deyil, diftonqvari səslərin olması fikrinin tərəfdarı A.Vəliyedir (13,5). Və nəhayət, Azərbaycan dilində diftonqlar yox, diftonq səciyyəli mürəkkəb səslər, səs komplekslərinin mövcudluğu fikrinin tərəfdarları N.Asmarın, V.Cangidzi, B.İbrahimov və A.Hüseynovdur (11,22; 10,110-112; 12,28-30). Bu dialektoloqların hər birinin ayrı-ayrılıqda fikirlərinə münasibətini bildirən

T.Hacıyev göstərir ki, Cəbrayıl şivəsində bir söz bir neçə variantında tələffüz edilir, bu variantlarda müxtəlif diftonqları xatırladan müxtəlif səslər işlənir, lakin heç bir məna fərqi yaranmır və rayonun kənd şivələrindən xeyli sayda nümunə verən alim belə nəticəyə gəlir ki, həmin səs qovuşmalarını diftonq fonemlər deyil, diftonqlaşmış səs variantları adlandırmaq lazım gəlir (2,24). Və deməli, tədqiqatçı şivədə diftonqlaşmış səs variantı fikrinə şərik çıxır.

Cəbrayıl şivəsində, ümumiyyətlə, səslərin bir-birini əvəz etməsi geniş şəkildə mövcuddur və T.Hacıyev bu əvəzlənməni ədəbi dil ilə müqayisədə götürür, *a>ı, a>o, a>ə, a>e, a>i; ə>a, ə>i, ə>ö, ə>e, ə>ü; e>a, e>ə, e>i; i>ı, i>a, i>u; i>a; o>a; o>u; o>i;o>ə; o>ö; ö>ə; ö>ü, ö>a; ü>ö; ü>u; ü>a* və s. səs əvəzlənmələrini Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivə materialları ilə, eyni zamanda ümumtürk dillərindəki variantları ilə müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirir.

Cəbrayıl şivəsində səssizlər də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir və T.Hacıyev bu şivədə 26 səssiz fonemin olduğunu müəyyənləşdirir və ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya ədəbi dilimizdəkindən fərqli işlənmə tərzinə malik olan *q, z, x', ž, u, ŋ, nq* səssizlərinin səciyyəsinə dolğun şəkildə xülasə edir (2, 34-36).

Tədqiqatçı Cəbrayıl şivəsində səssizlərin əvəzlənməsi (uyğunluğu) ilə bağlı spesifik və lazımlı fonemlər aşkara çıxarmağa çalışmış, cingiltili səssizlərin kar səssizlərlə əvəzlənməsi prosesində *b>p; b>f; v>f; q>x; d>t; n>k /x'; c>ş; c>ç; c>s; g>k; ğ>x; n>h/x; g>x'*, cingiltili səssizlərin cingiltili səssizlərlə əvəzlənməsində *b>v; ğ>q; q>ğ; c>j; m>n,m>b; z>r; l>r; h>m; n>nq/nq>ng; n>ğ; c>y; c>ž; g-y;g>c; b>m; v>y; v>b; y>v; d-g; q>y; y>g; n>y; y>z; g>q; j>c*, kar səssizlərin cingiltili səssizlərlə əvəzlənməsində *t>d; k>g; h>y; h>ğ; x>ğ; ç>c; k>q*, kar səssizlərin kar səssizlərlə əvəzlənməsində *k>x'; k>ç; h>x; x>h; s>z; ş>s; ş>ç; ç>ş; ç>u; ç>s; h>f; f>h; f>p; t>ç* hadisələrinin özünü göstərdiyini əsaslı faktlarla sübuta yetirir və maraqlı nəticələr əldə edir.

Cəbrayıl şivəsində sözlərin vurğusunda ədəbi dildəkindən fərqli cəhətlər vardır və bu məsələni T.Hacıyev diqqət mərkəzində saxlamış və bu şivədə bəzi hallarda vurğunu sözün əvvəlində özünü göstərməsini və onun düşmə səbəblərini əsaslı faktlarla izah etmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri arasında Cəbrayıl şivəsi keçid mövqeyində durduğuna görə ahəng qanununa görə də keçidlik mövqeyini saxlayır. Alimin fikrincə, Cəbrayıl şivəsində səslilərin ahəngində cənub qrupu xüsusiyyəti müəyyən dərəcədə üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı sözlərdə, xüsusi halları çıxmaq şərti ilə, burada söz kökündə ahəng daha möhkəmdir. Ahəngin pozulması (ancaq səslilərin ahəngindən bəhs edilir) halları ən çox şəkilçilərdə müşahidə edilir, həm də ahəngin pozulması damaq-dodaq səslərinə görə yox, arxa və ön sıra səslilərinin qeyri-ardıcılığında özünü göstərir və tədqiqatçı

Cəbrayıl şivəsində səslilərin ahənginin pozulması ilə baėlı 13 meyar müəyyənleşdirir və onları ardıcılıqla xülasə edir (2, 58-60).

Söz ortasında səssizlərin qoşalaşmasını Cəbrayıl şivəsi materialları əsasında ümumən iki qismə bölərək xarakterizə edən alim birinci istiqamətdə isimdən ibarət olan sözləri, yəni bir qayda olaraq, heç bir fonetik təsir olmadan söz kökündə səssiz və ya səssizlərdən birinin qoşalaşmış şəkildə tələffüz edildiyini, ikinci istiqamətdə isə isim olmayan bir qisim sözlərin şivədə, bir qayda olaraq, həmişə deyil (bəziləri isə həmişə), yalnız danışıq məqamından asılı olaraq qoşalaşmış səssizlərlə işləndiyi və belə sözlərin geminatlarla çıxış etməsinin səbəbi haqqında müəyyən mülahizələr yürüdü ki, bunlar da linqvistik baxımdan əğlabatan görünür.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Cəbrayıl şivəsində də bu səslilərin və səssizlərin düşməsi, səsartımı, yerdəyişmə, assimliyasıya, dissimliyasıya kimi fonetik hadisələr geniş şəkildə müşahidə olunur ki, T.Hacıyevin bu istiqamətdəki araşdırmaları sistemli xarakter daşıyır və olduqca lazımlı linqvistik əhəmiyyət kəsb edir.

Alimin “Cəbrayıl şivəsi” əsərinin II fəslı şivənin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edir və müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, Azərbaycan dilinin cənub və qərb qrupu dialekt və şivələri arasında keçid mövqeyi təşkil edən Cəbrayıl şivəsi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə qərb qrupuna qismən daha artıq yaxındır (2,82).

T.Hacıyevin əsərdə əsas nitq hissələrinin quruluşuna, onlara məxsus kateqoriyaların spesifik cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirir, isim, sifət, feil, zərfin quruluşundan bəhs edərək Cəbrayıl şivəsi üçün səciyyəvi olan cəhətləri analiz edir və eyni zamanda bu şivədə isimlərin hallanmasında, mənsubiyyət şəkılçiləri qəbul etməsi prosesində baş verən fərqli xüsusiyyətləri ədəbi dillə müqayisədə aşkara çıxarır. Alim Cəbrayılın zəngin şivə materiallarına istinad edərək əsas nitq hissələrindən biri olan sifətin sadə, düzəltmə, mürəkkəb strukturlarına və eyni zamanda sifətin dərəcələrinin qrammatik vasitələr ilə ifadəsində nəzərə çarpan cəhətlərini, sayın şivə xüsusiyyətlərini, əvəzlilərin mənə növlərini və onların hallanmasında baş verən fonetik fərqləri, şəxs, sual, işarə, qeyri-müəyyən əvəzlilərin işlənmə formalarını, feilə məxsus kateqoriyaların morfoloji göstəricilərinin təzahür şəkillərini, zərfin quruluşca və mənəca növlərini, ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, yaxud ədəbi dilimiz üçün passiv sayılan bağlayıcıların xüsusiyyətlərini, qoşmalarda həm leksik, həm də fonetik xüsusiyyətlərin özünü göstərməsini, ədatların mənə cəhətlərində qabarıq şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təhlilə cəlb etmiş və tutarlı fikirlər söyləmişdir.

Cəbrayıl şivəsi sintaktik cəhətdən bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və T.Hacıyev bu xüsusiyyətləri əsərin “Sintaksis” adlı fəslində qısa şəkildə ümumiləşdirir. “İstər təyini söz birləşmələrində, istər sintaktik

əlaqələrdə (uzlaşma, idarə, yanaşma), istər cümlə üzvlərində və istərsə də mürəkkəb cümlələrdə Cəbrayıl şivəsinin özünə məxsus, morfoloji xüsusiyyətlərə nisbətən az da olsa, müəyyən sintaktik xüsusiyyətlər nəzərə çarpır” (2, 244) və alimin şivə sintaksisi ilə bağlı söylədiyi elmi fikirlərə söykənməklə bu sahədə müasir dialektologiyada qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür.

T.Hacıyevin Cəbrayıl şivəsinin leksik resursları üzərində də maraqlı müşahidələr aparmış və əsərin “leksika” adlı fəslində şivə sözlərinin arxaikliyi, digər dialekt və şivələrdəki paralelliliyini, ümumtürk dillərindəki qarşılığını, onların sinonimliyini, omonimliyini, çoxmənalılığını, antonimliyini və digər xarakterik xüsusiyyətlərini dil faktları əsasında və eyni zamanda dialektologiyanın öz normalarına uyğun olaraq tədqiq etmişdir.

Alimin əsərinin sonunda Cəbrayıl rayonuna məxsus şivə sözlərinin lüğətini tərtib edərək vermişdir ki, burada 760-dan çox leksik vahid öz əksini tapmışdır və bunlar da gələcəkdə hazırlanacaq dialektoloji lüğətlər üçün baza rolunu oynamaqdadır.

Nəticə. Bütöv və sistemli araşdırma olan T.Hacıyevin “Cəbrayıl şivəsi” əsərində bölgəyə məxsus şivə materialları fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik yaruslar üzrə mükəmməl və dolğun şəkildə təhlil olunmuş, yerli şivənin lüğət tərkibinin tam mənzərəsi üzə çıxarılmışdır ki, bütün bunlar təkcə Azərbaycan dialektologiyası üçün deyil, türkologiya üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 231 s.
2. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, “Elm”, 2018, 412 s.
3. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1955, 263s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1960, 201 s.
5. Исламов М. Нухинский диалект. Канд. авт.диссертация, Баку, 1962, 23стр.
6. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, 251 s.
7. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961, 281 s.
8. Hacıyev İ. İsmayılı şivələri. Nam. dis. avtoref. Bakı, 1948, 21s.
9. Казымов Ф. Гласные Азербайджанского языка, Уч.Зап. I-й Москва. Гос. Пед. Инс. Иност. 92, Т. VIII, 1954, стр. 55-61.

10. Джангидзе В. Долгие гласные, дифтонги и дифтонгоиды в Дман. гов. каз. диалектов. Аз. Труды Тбил. Гос. Унив., 73, СЕР. вост., 1, 1959, стр.110-112.

11. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. 1958, 101s.

12. Vəliyev A. Qərbi Abşeron şivələri. Elm. nam. avtoreferatı. Bakı, 1952, 21s.